

Azərbaycan arxeologiya elmi 75 ildə

Avropa və Asyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan tarixin bütün mərhələlərinə aid arxeoloji abidələrə zəngindir. Bu abidələr hələ XIX əsrdə həvəskar cənabi araşdırıcıların diqqətini cəlb etmişdi. Onların apardıqları sistem-siz, plansız qazıntılar daha çox şəxsi məqsədlərə xidmət edirdi. XX əsrin əvvəllərində bu məsələyə elmi yanaşmalar daha da artmağa başlamışdı. Sovet hakimiyyətinin ilk iki onilliyində, 20-30-cu illərdə abidələr üzərində nəzarət daha da güclənmiş, aşdırmalar nisbətən genişlənmiş, bu sahədə milli kadrlar yetişməyə başlamışdı. Lakin ikinci dünya müharibəsi bütün sahələrdə olduğu kimi elmi tədqiqatlar da ağır dərindən çəmələ gətirmişdi.

1945-ci ildə Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının yaradılması ilə arxeologiya elmində də əsaslı təşkilatlanma işlərinə başlanılmış və bu sahədə iri miqyaslı işlərə zəmin yaradılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlarda milli kadrların rolu tədricən aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Geridə qalmış 75 ildə Azərbaycan arxeoloqları respublika ərazisində minlərlə arxeoloji abidələr aşkar etmişlər. Geniş qazıntı işləri nəticəsində qədim tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq salınmışdır. Bu müddətdə çox böyük arxeoloji kəşflərə imza atılmış, arxeologiya elminin inkişafına təkən verən iri layihələr həyata keçirilmişdir. Bunlardan daha böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı işləri qeyd etmək olar.

1946-1953-cü illərdə Mingəçevir SES-in tikintisi ilə bağlı su altında qalacaq ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar o dövrdə Qafqazda öz miqyasına görə ən iri layihə idi. 8 il müddətində aparılan qazıntılar nəticəsində ilk Tunc dövründən - e.ə. III minillikdən başlayaraq XVIII əsrə qədərki tarixi mərhələlərə aid yaşayış yerləri, müxtəlif tip qəbir abidələri, dini tikililər və körpü qalıqları tədqiq edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində 20 mindən artıq maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Mingəçevir bütün Qafqazda çox nadir arxeoloji komplekslərdən biridir ki, burada - lokal bir ərazidə müxtəlif dövrlərə aid 10-a qədər qəbir tipləri və dəfn qaydaları aşkara çıxarılmışdır. Mingəçevir qazıntılarının ən böyük uğurlarından biri daş və gil əşyalar üzərində IV-V əsrlərə aid qədim Azərbaycan - alban əlifbası ilə yazılmış yazılı abidələr aşkar edilmişdir. Çox təəssüf ki, tikintinin ilk növbədə iqtisadi əhəmiyyəti nəzərə alınmış, vaxt azlığı və kədr çatışmazlığı səbəbindən subərazidə bütün abidələr tədqiqata cəlb edilə bilməmişdir. Buna görə də gələcəkdə Mingəçevir su anbarında sualtı arxeoloji tədqiqatların aparılması zəruridir.

Azərbaycanın ən zəngin arxeoloji komplekslərindən biri olan Qobustan abidələrini 1947-ci ildən sistemli tədqiqatlarına başlanılmışdır. Bu tədqiqatlar 90-ci illərə qədər ardıcıl olaraq davam etdirilmişdir. Unikal bir kompleks olan Qobustanda Mezolit dövründən (e.ə. XII minillikdən) başlayaraq orta əsrlərə qədərki bütün dövrlərə aid 20-dən artıq qədim düşərgələr, 1000-a qədər qayalar üzərində 6000-dən artıq təsvirlər, 40-a qədər kurqanlar və s. qeydə alınaraq tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda burada e.ə. VII-VI minilliklərə aid qəbir abidələrində kəskin antropoloji tipinə aid insan kəllə sümükləri aşkar edilmişdir ki, bunlar da müasir azərbaycanlıların antropoloji xüsusiyyətlərinə tam uyğundur. Bu işə xalqımızın Azərbaycan ərazisində avtoxton olub yerli kəklərə bağlılığını sübut edən ən tutarlı faktlardır.

Kəçən əsrin 50-ci illərində respublikamızda arxeoloji tədqiqatlar tədricən genişləndirildi. 1953-1964-cü illərdə Naxçıvan MR-da çoxtəbəqəli I Kùltəpə yaşayış yerinin qazıntıları nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün Qafqaz arxeologiyasında əlamətdar hadisə idi. Belə ki, məhz I Kùltəpə abidəsinin qazıntıları ilk dəfə olaraq Qafqaz regionunda Neolit, Xalkolit/Enolit və Tunc dövrlərinin tarixi-stratigrafik ardıcılığını müəyyən etdi. Məhz bu qazıntılarla Kür-Araz mədəniyyətinin əvvəllər hesab edilirdiyi kimi Enolit dövrünə deyil, ilk Tunc dövrünə aid olduğu təsbit edilmişdir. Bu küna qədər Cənubi Qafqazda I Kùltəpə kimi ikinci çox-təbəqəli abidə aşkar edilməmişdir.

1950-ci illərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan ərazisində - Qazax rayonunda qədim daş dövrünə aid insan düşərgələri Damcılı və Daşsalahlı abidələri aşkar edilmişdir. Paleolit dövrü abidələrinin tədqiqatlarında ən böyük uğur əlbəttə Qarabağda, Xocavənd rayonu ərazisində 1960-cı ildə Azıx mağara düşərgəsinin aşkar edilməsi idi. Bu abidədə 30 ilə yaxın aparılmış qazıntılar Azərbaycan ərazisində ibtidai insanların məskunlaşma tarixinin 2 milyon ilə yaxın olmasını sübut etmiş, ən qədim alt təbəqələri "Quruçay arxeoloji mədəniyyəti" adı altında birləşdirməyə imkan vermişdir. Digər tapıntıları yanaşı 350-400 min il əvvəlində insanın çənə sümüyünün aşkar edilməsi Azıx qazıntılarının ən böyük uğurlarından biridir. Qədim və orta Paleolit dövrlərinin mərhələlərinin stratigrafik ardıcılığını aşkar edildiyi Azıx mağarası bütün Yaxın Şərqi və Qafqazın daş dövrü abidələri sırasında xüsusi yer tutur.

50-60-cı illərdə Antik və Orta Əsrlər dövrlərinə aid şəhər yerlərində geniş arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Bakı, Şamaxı, Qəbələ, Örenqala (Beyləqan) və s. yerlərdə aparılan tədqiqatlar, eyni zamanda paralel olaraq yazılı mənbələrin aşdırılması Azərbaycanın qeyd edilən dövrlərə aid tarixinin bəyənilməsində mühüm inkişafa səbəb olmuş, ölkəmizin Yaxın Şərqi-Qafqaz regionunun mədəni, iqtisadi və siyasi tarixində, eləcə də qədim İpək Yolunun fəaliyyətində yerini müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır.

50-ci illərin axırlarında başlayaraq müxtəlif dövr abidələri ilə zəngin olan Gəncə-Qazax bölgəsində keramikalı Neolit dövrü (e.ə. VI minillik) abidələrinin tədqiqatlarına başlanılmışdır. 1958-ci ildə ilk belə abidələrdə - Qazax rayonundakı Babadərviş və Ağstafa rayonundakı Toyratpə yaşayış yerlərində, 1960-cı ildən isə Şomutəpə abidəsində aparılan iri miqyaslı

arxeoloji qazıntılar bölgədə Neolit dövründə məskunlaşmanın, təsərrüfat həyatının xüsusiyyətlərini aşdırmağa şərait yaratmışdır.

XX əsrin 70-80-ci illərində arxeoloji tədqiqatlar, xüsusilə də kəşfiyyat-axtarış işləri daha da genişlənməmiş, yüzlərlə abidələr aşkar edilmişdir. Paleolit dövrünə aid Kəlbəcərdə Zar, Şərurda Qazma, Lerikdə Buzeyir düşərgələri aşkar edilərək tədqiqatlar aparılmışdır. Gəncə-Qazax, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində daha çox Neolit-Tunc dövrlərinə, Quba-Xaçmaz və Lankaran-Astara bölgələrində isə daha çox Antik və Orta Əsrlərə aid abidələr tədqiq edilmişdir. Ən mühüm elmi kəşflərdən biri 80-ci illərin əvvəllərində Ağdam rayonunda Leylatəpə yaşayış yerinin qazıntıları əsasında son Xalkolit dövrünə (e.ə. IV minilliyin birinci yarısına) aid eyni adlı mədəniyyətin kəşf edilməsi olmuşdur.

90-ci illərdə bütün sahələrdə olduğu kimi elmdə də tənəzzül mərhələsi kimi yadda qalmışdır. Bu illərdə Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmiş və gələcək inkişafı üçün möhkəm özüllər yaratmışdır. Arxeologiya elminin inkişafı sahəsində də dönüş məhz onun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, 2001-ci ildə Heydər Əliyev birbaşa göstərişi əsasında Ordubad rayonunda yüksək dağlıq ərazidə yerləşən Tunc dövrünə aid Gəmiqaya abidələrinin bəyənilməsi üçün geniş tərkibdə ekspedisiya göndərilmişdir. Məhz bu ekspedisiyanın fəaliyyəti müstəqillik dövründə arxeologiya sahəsində ilk iri miqyaslı elmi layihə idi. 2001-2003-cü illərdə bu ekspedisiyanın fəaliyyəti nəticəsində Gəmiqaya kompleksində 1500-a qədər qayaüstü təsvirlər qeydiyyata alınaraq tədqiq edilmiş, Naxçıvan MR-da çoxsaylı abidələr aşkar edilərək qazıntılar aparılmışdır.

Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan, cənab Prezident İlham Əliyev rəhbərliyi dövründə başa çatan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kamarı və Cənubi Qafqaz qaz kamarı beynəlxalq tikinti layihəsi çərçivəsində 2002-2005-ci illərdə və 2013-2019-cu illərdə Gəncə-Qazax bölgəsində həmin kamərlərin dəhlizində 100-a yaxın sahədə geniş arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Bu aşdırmalar zamanı Cənubi Qafqazda ən qədim, son Xalkolit dövrünə aid Soyuqbuluq kurqan nekropolu, bu abidə ilə birlikdə Leylatəpə mədəniyyətinə aid Böyük Kəsik və Poylu yaşayış yerləri (Ağstafa), ilk Tunc dövrünə aid Şəmkiçay kurqanları, Xocalı-Gadabə mədəniyyətinə aid Zəyəmçay və Tovuzçay nekropolları, Antik dövrə aid torpaq və kúp qəbirliyi və s. abidələr tədqiq edilmişdir.

Son illər respublikanın işğal altındakı əraziləri istisna olmaqla, demək olar ki, bütün bölgələrində geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılır. Bu aşdırmalarla Quruçay və Leylatəpə mədəniyyətləri beynəlxalq elmdə qəbul edilmiş, Neolit dövrü mədəniyyətlərinin Yaxın Şərqi təsiri ilə yanaşı yerli köklərə bağlı olmasına dair tutarlı faktlar əldə edilmiş, Tunc dövrü kurqan abidələrinin daha qədim xronologiyaya aid olmasına müəyyən edilmiş, Antik və Orta Əsr şəhər mədəniyyəti abidələri aşdırılmışdır. Bu tədqiqatların bazilində cənabi alimlər də iştirak edirlər. Bu işə Azərbaycan arxeoloqlarının beynəlxalq səviyyədə nüfuz qazanmasının əsas göstəricilərindən biridir.

Nəcəf MÜSEYİBLİ,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafika İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix
elmləri doktoru, professor